

Egy amszterdami beszélgetés 2004-ből

A Minotaurusról és a Párhuzamos történetekről

■ *Az én nagy barci feladatomból az, hogy a bol-landul most megjelenő két könyvről kérdezzem, ami azért nehéz, mert az egyik a pályakezdés éveiből összeválogatott, aránylag rövidebb írások gyűjteménye, a másik pedig, a Sajat halál a megélt majdnem balátról írott...*

■ Jelentés... Mondjuk így.

■ *A két kötet egészen másképp üti szíven az embert. Melyikkel kezdjük?*

■ Amelyikkel akarja.

■ *Akkor kezdjük a pályakezdéssel. Ez a Minotaurus című kötet Magyarországon más formában jelent meg, mint itt, Hollandiában, és nyilvánvaló, hogy a kötetben szereplő írások sokkal korábban jelentek meg. Volt beleszólása abba, hogy ez a kötet mely írásokból álljon össze?*

A pályakezdés elbeszélései

■ Természetesen volt beleszólásom. A holland kötet a német elbeszélésválogatás alapján készült, ahogy a németek válogatták, a Rowohlth kiadó szerkesztője válogatta a nyolc kötetes életműsorozat részeként. Tulajdonképpen ennek a kiadásnak az alapján válogatták a hollandok, ezek régebbi elbeszéléseim. A pályakezdés elbeszélései, amelyeket a mai napig vállalok, nem gondolom, hogy szegyenkeznivalóm lenne. Természetesen ma, egy idegen környezetben, másként hatnak, mint megírásuk vagy első magyar megjelenésük idején. A diktatúra legsötétebb, számomra legsötétebb éveiben, az izoláció legsötétebb éveiben írott elbeszélések.

■ *Ezekről az elbeszélésekről azt lehet elmondani, hogy tulajdonképpen már magukban hordozzák az egész életművet. Hiszen minden téma, minden fontosabb motívum megjelenik már ezekben az írásokban – de ha az évszámokat nézem: A Biblia: 1962-ben íródott, Ön akkor volt húsz éves.*

■ Igen, ez az első olyan írás, s tegyük hozzá, hogy 11 évesen kezdtem írni, ez a legelső olyan írás, amelyről én magam is úgy találtam, hogy sikerült, befejezett, közreadható. Nem jelent meg rögtön. Arról nem tudtam, hogy nem is jelenhetett volna meg, másrészt pedig szívesen vártam még néhány évet a megjelenésével, mert látni akartam, hogy képes vagyok-e még egy számomra befejezettek tekinthető szöveget írni, és csak akkor adtam közre, amikor ez számomra is világos lett. Tehát nem cenzurális okból jelent meg évek múltán.

■ *És ez melyik évben volt?*

■ 1961-ben írtam, 1961 karácsonyán fejeztem be, még 20 éves sem voltam, és 1965-ben jelent meg aztán egy folyóiratban. És azonnal cenzurális nehézségeim támadtak miatta.

■ *Honnan tudta, hogy ez az írás jó? Mibe volt jó?*

■ Hogy jó-e, azt ma sem tudhatom. Csak annyit tudtam, hogy számomra befejezett, sikerült valamit megfogalmaznom, a szó esztétikai értelmében kezdeményeznem és lezárnom: ez volt számomra nyilvánvaló. Nyilvánvalók voltak bizonyos hibái is, illetve olyan dolgok, amelyek izgatnak, de ezen az íráson belül nem tudok bővebben kifejteni, nem tudok teljesebb formát adni neki. Világos volt, hogy kiindulópont lesz, amolyan nekirugaszkodás, nem tudom minek, de lezárt egységnek láttam, egy lezárt történetnek. Egy zárt történetet el tudtam mondani, úgy-mond szabadjára tudtam engedni egy zárt formában a mesélőkedvet, függetlenül a korszak cenzurális gátjaitól, és a saját gátlásaimtól is.

■ *Ebben az írásban már nagyon sok motívum jelentkezik. Elsősorban a gyermeki látásmód, amiben van egy furcsa dolog... a jövő előrevetítése. Hogy a gyerek sokkal analitikusabb, mint amit egy gyerektől el lehetne várni. Persze vannak gyerekek, akik már gyerekkorukban nagyon bölcssek, biztosan tudom, hogy vannak ilyenek, de több írásában már előre is van vetítve, hogy a jövőben történni fog valami ezzel a gyerekekkel, amittől másképpen fogja látni a világot. A látásmódnak a kibővülése is már benne van, benne van az új társadalmi berendezkedés visszasszága, nekem nagyon Kosztolányi Édes Annájára is kellett gondolnom A Bibliánál is, meg Klára asszony házánál is, ráadásul a holland olvasóközönség Szabó Magda Ajtó c. regényével is megismerkedett nem olyan régen, úgyhogy érdekes, hogy ez a megváltozott alá-fölrendeltségi viszony hogyan alakul.*

■ Úgy tudom, hogy az *Édes Anna* most fog megjelenni másodszer új kiadásban.

■ *Ezen kívül az apa-motívum, ami az ön generációjában egy nagyon fontos...*

■ Érzékeny pont...

■ ... *biányként megfogható dolog.*

■ Igen, amit mond, az nagyon fontos, fedi a szándékaimat.

■ *Ez már akkor tudatos szándék volt?*

■ Persze. Ez volt az, amit megtaláltam, aminek megörültem, ez volt az esztétikai és a kvalitásbeli ugrópont, ami aztán meghatározta minden későbbi írásomat. Az előképeket is pontosan eltalálta. Szabó Magda kamaszkorom nagy felfedezése volt, nem az *Ajtó* című regénye, mert azt akkor még meg sem írta, hanem a korai versei, vagy *Az őz* című regénye, vagy valamivel kevésbé a *Mondják meg Zsófikának* című regénye, és nem a szó írástechnikai értelmében volt fontos, mert eszembe nem jutott volna, hogy kövessem,

hanem abból a szempontból, hogy mit lehet csinálni a regényben az idővel. Ő a lehető legérzékenyebben fordította le magának a prousti időt magyarra, a szubjektív időt. Addig magyarul nem létezett szubjektív idő. Kosztolányi *Édes Annája* pedig a legfontosabb Kosztolányi regény volt számomra. Az erotikája, a nyelvi erotikája, a szociális különbségek és feszültségek problematikája, a különböző társadalmi osztályok együttélése, ami az *Édes Annában* nagyon pregnáns és nagyon tragikus. Ettől függetlenül még sok más dolog is fontos volt, de ezek tényleges igazodási pontok voltak. Szabó Magda korai regényei, Szabó Magda korai versei – amelyek a későbbi regények mellett jobbra feledésbe merültek, és Kosztolányi regényei közül legfőképp az *Édes Anna*.

A Családrégény kerülőútja: ingázni a regisztráló gyermeki tekintet és a reflektáló felnőtt szemlélet között

A témámra találtam rá, mégpedig arra, hogy a korszakot nem az apák, hanem az apa hiánya határozza meg, nem az ödipális kötődés, hanem egy krónikus hiánybetegség. Bizonyos értelemben az anya hiánya is. Ez egy olyan nemzedék volt, az én nemzedékem, háborús nemzedék, amelynek tagjai vagy elvesztették a szüleiket, vagy a szülők olyan helyzetbe kerültek a diktatúrákban, hogy nem lehetett többé őket követni, nem lehetett őket mintaként követni, sem az egyiket, sem a másikat. Vagy a szó szellemi értelmében lettek roncsok, a háború súlyos sérültjei. Vagy szellemileg ugyan jelenvalók, de annyira a háttérbe kellett húzódnuk a tudásukkal, hogy észrevétlenek maradjanak. Nem lehetett tudni, miért kell így lennie, illetve csak jóval később derült ki, hogy a háborús sérülését egész Európában senki nem tudta sértetlenül kiheverni, függetlenül a nációtól, nemtől, nemzetiségtől, oly súlyos volt a háborús sérültség, hogy hosszú évek kellettek ahhoz, hogy az ember valamennyire feldolgozza vagy felfogja, hogy mi történt. Ha képes volt rá egyáltalán. Németország háborús nemzedéke, Böll vagy Grass nemzedéke sem tudta tisztességesen feldolgozni a történeteket, a '68-as fiataloknak kellett jönniük, hogy szüleikkel szembefordulva valamennyire feldolgozzák. A '68-as radikális diákmozgalmaknak kellett jönniük, hogy a szélsőségekre mindig kész autoriter állammal szembeforduljanak, lerombolják, szétszereljék, s rálátásuk legyen arra, hogy mi történt a II. világháborúban. Számomra egyetlen lehetőség maradt. Visszanyúlni az apákat megelőző nemzedék tapasztalatához, ez a nagyapa, aki a *Biblia* című elbeszélésben egy hallgatag nagypapa, az *Egy családrégény végében*, ebben a későbbi munkámban viszont egy hangos

NÁDAS Péter
Egy családrégény vége
Jelenkor, (1977), 2012

Emlékiratok könyve
Jelenkor, (1986), 2012

Sajat halál
Jelenkor, 2004

Minotaurus
Jelenkor, 2005

Párhuzamos történetek
Jelenkor, 2005, 2012

Az élet sója
Jelenkor, 2016

„Az idő ellenében élni – írni az ár ellenében”
(Krisztina Koehnen interjúja)
Magyar Lettre Internationale, 17

„Én is csak egy állat vagyok, gondolkodó állat”
(Alex Hilbert interjúja)
Magyar Lettre Internationale, 20

„Egyetlen kísérleti terepem én magam vagyok”
(Eve-Marie Kallen interjúja)
Magyar Lettre Internationale, 36

(Esterházy Péterrel)
„A mi országunk”
(Az írók Európája /árte)
Magyar Lettre Internationale, 93

és beszédes nagypapa, aki mintegy az apát megkerülve, a diktatúrák logikáját megkerülve beavatja az unokáját a gazdag történelmi múltba. Arra éreztem rá, hogy esetemben a kerülőút fontosabb a legrövidebbnél, a szülők ásitó hiánya, ha fizikailag nem is, de szellemileg betölthető. És még valami. Ha szigorúan követem a gyermek szemléletét, akkor meg tudom kerülni vele a diktatúra cenzúrális útkadályait. A gyermek naiv tekintetén keresztül egy csomó olyan dolgot el tudok mesélni, ami minden, csak nem naiv. A szociális feszültségeket illetően, a pszichológiai adottságokat vagy a pszichológiai konfliktusokat illetően is. A gyerektekin- tetem természetesen felnőtté vált az átlagosnál, ingáznai kezdett a reflektív felnőtt szemlélet és a pusztán regisztráló gyermeki tekintet között. De hát ez különben is az én saját adottságom, realiszti- kusan regisztrálok, reflektálok, analizálok, és minden másféle nyelvi munka csak ezután következik.

■ *Ezek a gyerekek hova tartoznak? Tudnak-e tartozni valahova, illetve egy ilyen gyerekkor után milyenek a kötődéseik?*

■ Világos, hogy világba kivetett gyerekek. Nem tartoznak az égvilágon sehová, senkihez, a szülei- k sem tartoznak hozzájuk. Ki vannak vetve a világba, bizonyos utasításokat kapnak, amelyeket vagy végrehajtanak, vagy nem hajtanak végre, de a leíró irodalomból ismeretes, tradicionális társadalmi rendszerekből, a kontinuitásból, a koherenciából és a kronológiából a II. világháború kiszakította őket. Magukra vannak hagyva a szó pszichológiai értelmében is, a szó fizikai értelmében is, egyedül bolyonganak egy kertben, ahol unalmukban legfeljebb a saját kutyájukat ölhetik meg. Ahogy az *Édes Annában* a cseléd megöli a háziakat, akik terrorizálták őt. Nem tudjuk, a gyerek miért öli meg a kutyát, mint ahogy azt sem tudjuk, hogy Édes Anna miért öli meg az urait.

A szerző kikönyököl a diktatúrából

■ A *bárány című, ha jól látom, '66-ból származó írásban találtam egy pár dolgot, amiről úgy gondoltam, hogy lehet, hogy ez meg tudott jelenni? Biztos van benne még sokkal több, ami nekem már fel sem tűnik...* Mielőtt az anya átvinné a bárányt Róth bácsiboz, azt mondja a gyerek: 'nem mintba buta vagy érzéketlen gyerek lettem volna, de mivel környezetem, ugyanaz, amelyik Róth bácsit megtagadta, az erő és hatalom jogán kívül nem ismert el más, én is úgy hittem, ha szüleim közül bármelyik mellett döntenék, a másikkal szemben az öklömet kel- lene használnom. Az öklöm kicsi volt még. Arra gondoltam, ha megnövök, megszerzem majd a hatalmat szüleim felett. Így is lehetett volna, de nem így történt. Mire felnöttem, megértettem, hogy ők éppúgy egy rendszer részei és eszközei voltak, mint mi, gyerekek, és nincs olyan hatalom, amely e rendszer fölél tudjon nőni, csak maga a rendszer, egy másik rendszer.'

■ Hát igen... itt a szerző kinéz a diktatúrából, kiszól, kikönyököl a diktatúrából, és nemet mond a diktatúrára, amelyik a telepen lezajló antiszemi- ta hecckampányt éppúgy helyesli, mint ahogy tíz évvel korábban is helyeselte. Egyenlőségjelet nem teszek a két diktatúra: a fasiszta és a kommunista diktatúra közé, ez számomra nagyon ellenszenves,

nem követhető, nem is lehet egyenlőségjelet tenni közéjük, ami nem jelenti azt, hogy a diktatúráknak ne lennének hasonló vonásaik, vagy ne él- nek hasonló eszközökkel. De én mindenesetre azzal az állapottal foglalkoztam, amelyben éltem, és itt mintegy kikönyökölök a saját történetemből. A Bibliát 61-ben írtam, A bárányt '66-ban, ezek voltak azok az évek, amikor azt gondoltam, hogy ez a gyerektekin- tet meg fog menteni a cenzúrártól. Hogy olyan naiv tudok maradni, olyan naiv mondatokat tudok leírni, a szónak most nem a szelle- mi szint értelmében, hanem a klasszikus értelmében, ahogy a görög filozófusok naivak voltak. Gyermeki elbeszélő nem tesz mást, mint leíró módon közli, amit lát, nem kommentálja, illetve a kommentárjai sem tartalmaznak ítéleteket. Azt hittem, hogy ez lehetséges. Bizonyos értelemben lehetséges is volt, mert a könyv megjelent, csak éppen megjelenése után – 69-ben jelent meg – nyolc évig egy sorom sem jelenhetett meg többé, mert éppen a könyv hatására a diktatúra kulturális – a kultúra meg- semmisítésével foglalkozó – urai így látták jónak. Amit én nem tudtam, amit velem nem közöltek, sőt, nem is írtak le, mert a diktatúra már nagyon óvatosan és nagyon ügyesen működött, nem akart mártírokat teremteni. A szerkesztőkkel és kiadókkal különböző értekezleteken közölték a tiltottak listáját, és aztán csak évekkel később tudtam meg, hogy nem azért utasítják vissza az írásaimat, mert rossznak találják, hanem rajta vagyok egy tiltó listán, ami csak szóban létezik. Később voltak már írásos nyomai is a listának. Határsértést követtem el, olyan naiv voltam, amilyen csak lehettem. De ez sem volt elég. Nem véletlen, hogy mindez '69-ben, tehát a prágai tavasz vérbefojtása után történt meg velem, a csehek is megpróbálták olyan naivnak mutatkozni, amennyire csak lehetséges, és megpróbálták ezen a naiv módon egy lehetséges demokráciát felépíteni, amit emberi arcú szocializ- musnak neveztek el. De a szovjet hadsereg ezt magyar katonai alakulatok segítségével leverte. Szét- verte az emberarcú szocializmust, és leverte az én klasszikus naivitásomat. Az újságírást is abbahagy- tam, nem lehetett folytatni.

■ *A diktatúra miatt, vagy azért, mert kevés affi- nitása volt abhoz a fajta újságíráshoz?*

■ Erről nem tudtam... Mindenekelőtt azt hit- tem, hogy tehetségtelen vagyok. De aztán '68-ban, amikor a naivítás korszakának vége volt, az em- bernek tudnia kellett, hogy amit ezentúl művel, azt pusztán karrierizmusból, a túlélés vágyától hajtva műveli-e, morális problémává változott, és akkor azt mondtam magamban, hogy én ezt nem csinálom tovább a túlélésemért. És nem is csinál- tam. Ami persze nagyon nehéz helyzetbe hozott. Egészen '77-ig publikációs tilalom alatt álltam. Na- gyon nehézzé vált az életem.

■ *Miből tartotta fenn magát?*

■ Volt egy idő, mintegy három év, amikor gy- akorlatilag a semmiből. Voltak barátaim, akik min- denféle írásos munkát szereztek nekem, amit ál- néven lehetett elvégezni, meg olyan munkákat, amelyek nem jelentek meg a nyilvánosság előtt, könyvtári katalóguscédulákat írtam, s ezekkel az ember eleve névtelenül dolgozott. Elköltöztem Budapestről egy Pest környéki faluba, béreltem egy parasztszobát, ahol egy idő után az idős há- ziaszonyom húgai és nővérei észrevették, sokan voltak, csupa özvegy, hogy ez a fiatalember na- gyon keveset eszik, kilóg a csontja. Aggódtak, és mindenféle terményt kezdtek nekem hordani, azt ettem. Meg vettem egy dobozos májkrémet, és azt megosztottam a talált macskámmal. Éhezni, az idős parasztszonyok jóvoltából soha nem éhez- tem. A legsúlyosabb éveket így sikerült áthidalni.

■ *Térjünk vissza erre a részletre. Ez a kikönyök- lés... kikönyökölni akár a mai napig. Ha nem tévedek, október 15-én lesz egy kellemes kis tüntetés egy diktatúra visszaállítása érdekében.*

■ Igen, nyilas tüntetés lesz Budapesten.

A diktatúra igénye éppúgy benne él az európai tudatban, mint a demokráciáé

■ *Miközben ön nem szokott a barikádokra állva politizálni... de ez ennek a mondatnak a következménye is, nem?*

■ A diktatúra igénye éppúgy benne él az euró- pai tudatban, mint a demokráciáé. A diktatúrának különböző formái lehetségesek, a demokráciának pedig a lassúsága a gyengesége. Nemcsak Magyar- országon, hanem az erősebb demokráciákban, Németországban is felütöttek a fejüket a fasiszták,

egy időben Hollandiában is nagyon erős lett a fasiszta mozgalom. A demokrácia alkati gyengesége, hogy nem tudja törvényileg meghúzni azokat a határokat, ahol a demokráciát már a demokratikus játékszabályok veszélyeztetik. Elvileg gátat kéne szabnia az úgynevezett szabad vélemény nyilvánításnak, de amint gátját szabná, már nem lenne demokrácia. Ezt az alkati adottságát miért ne használnák ki a különböző indíttatású diktatúrák hívei. A magyar fasiszták megnyilvánulásai immár messze túl vannak a szabad vélemény nyilvánítás összes lehetséges határán, hiszen a szabad vélemény ebben az esetben mások életét, biztonságát és jogbiztonságát veszélyezteti. De a törvényeket a harmadik Magyar Köztársaság törvényalkotó atyái, és ezek részben a barátaink voltak, úgy határozták meg, mintha nem ismernék az európai történetet. Akkoriban nagy vitában álltam velük. A vita részben nyilvános volt. Az amerikai liberális demokráciát tartották követendő példának, már csak azért is, mert amerikai egyetemeken tanítottak vagy tanultak. Igenis mindenki azt mondhatta, amit akar, s ezt a szabadságjogot ne lehessen felülírni semmiféle megkötéssel. Mondjuk a német törvények kevésbé megengedők, a francia törvények sem ilyen megengedők, ami persze azon is áll vagy bukik, hogy maguk a demokratikusan gondolkodó állampolgárok a családon belül, a barátaik között és a kocsmasztalnál mennyire megengedők a szélsőséges véleményekkel szemben. Ha a kocsmasztalnál megengedik, hogy a másik rasszista legyen, homofób legyen, hogy gyalázatos stílusban beszéljen a nőkről, akkor ez a beszédmód előbb-utóbb az utcai politizálás része lesz, s akkor viszont akadni fog néhány párt is, akinek érdekében fog állni integrálni a rasszista véleményeket. Úgymond szalonképessé teszi. De nekem az a benyomásom, hogy ezekben a régi nagy európai demokráciákban ez a réteg jobbra kisebbség marad, még akkor is, ha Németországban a helyhatósági választásokon 6–9 százalékig ment föl a fasisztákat választók aránya. A legutolsó magyar választásokon nem érték el a parlamenti küszöböt. A MIÉP kikerült a parlamentből. Ez valószínűleg egy olyan jelenség, amivel együtt kell élni, de minden bizonnyal úgy kell együtt élni vele, hogy az

ember nem tűrheti sem a kocsmasztalnál, sem a családban, sajnos azt sem tűrheti, hogy rasszisták legyenek a családtagjai, mert ha ezeken a helyeken polgárjogot nyer a kirekesztés és az embergyűlölet, akkor vége a demokráciának. Akkor másnap kinn van az utcán, a következő héten pogrom van, aztán jöhet a diktátor.

■ *Fél?*

■ Nem, magamat nem féltém, másokat félték. Ami a félelemnek egy másféle megnyilatkozása. Egyszer már a halál küszöbére kerültem, de korábban sem féltettem magam, hogy féljek a haláltól. Nem vagyok félős.

■ *Ez most jó átmenet lenne a másik könyvre...*

■ Jól feladtam a labdát, ugye?

Egy kívülálló, egy holland megértheti-e?

■ *De azért szeretnék még mást is kérdezni... Lehet, hogy végül mégis ez lesz az átmenet, iderakom-odarakom, mostanában számítógéppel ez gyerekjáték. Számítógéppel dolgozik egyébként?*

■ Nem, mert a kézzel írt szöveg egy egész más jellegű szöveg lesz, mint a számítógéppel írt szöveg. A számítógéppel írt szöveg mindig felületen marad, és arról a felületről nehezen tud elmozdulni fölfelé, szellemileg, vagy lefelé, lelkiileg, erotikusan. A kézzel írt szöveg mindkét irányba mozog. Ez nemcsak az én tapasztalatom, gyakorlott könyvkiadói szerkesztők tapasztalata. Meg tudják állapítani, hogy egy szöveg kézzel van-e írva vagy szövegszerkesztővel. A szövegszerkesztő nagyon jó szerkesztésre, de írásra nem alkalmas. Nem a képet látom, hanem a képernyőn megjelenő képet látom, és ez a kép megzavarja a belső látást. A képlátáshoz az kell, hogy üljek egy papír előtt, és automatikusan csináljam a dolgot, közben fölpillantsak, kibámuljak, nézzem a fát az ablak előtt...

■ *A körtefát...*

■ Igen, otthon tényleg egy vadkörtefára látok, itt magánál egy juharfára látok. Az ember kinéz, bámul, gondolkodik, és ez kell az íráshoz és a gondolkodáshoz. Komputeren az ember mindig képernyőt lát, a képernyő egy önálló, rideg – az is kép...

■ *...de nem olyan erotikus...*

■ Van erotikája, más jellegű, előbb erősen manipulálni kell hozzá a képet...

■ *Az erotika persze...*

■ Nagyon tág dolog...

■ *...egy motívum az életműben, ami nagyon erősen jelentkezik szinte minden írásban. A navi megnyilvánulások, gondolom, inkább adtak okot a cenzúrának a betiltásra, mint az erotikus vonulatok, de azzal nem volt gond?*

■ Később gondom volt vele, de a kezdet kezdetén, tehát az első írásaimat illetően ez még nem volt olyan éles. Menet közben fedeztem föl, hogy a közvetítő közeg, a nyelv maga, erotikus lehetőségeket tartogat. Abban a pillanatban, ha az ember nem az értelme, illetve nemcsak az értelme szerint szervezi a szöveget, hanem zenei effektusként fogja föl. Akkor a zenei effektusok az olvasóra is hatni fognak, akkor mintegy közös erotikus hullámhosszakot kapunk, egy közös erotikus térbe kerülünk. Ha én fokozom a ritmust, ha fokozom a szöveg légzésritmusát, akkor az olvasó is fokozódni fog, gyorsabban fog lélegezni, vagy ellenkező esetben ellankad a lélegzete, amennyiben

nyújtom a távolságokat, lazábban szerkesztek, monoton vagyok, akkor hagyom elnyugodni, vagy egy fennsíkra érünk együtt, ahogy az ember szeretkezés közben nagyon hosszú fennsíkokat tud teremteni magának... se le, se föl, se távolabb, se közelebb... Erre a zene nagyon jó tanítómester. Nagyon sokat tanultam a zenétől, bizonyos zenei metódusok nyelvi szerkesztésre is használhatók. Ezt azonban sokkal később tanultam meg, és akkor a szövegek bizonyos pontokon valóban erotikusabbak lettek, erotikusak és erotizáló, adott esetben akár a pornográfia közelébe kerültek, bár remélem, hogy ezt a határt soha nem léptem át. A szövegeim tematikusan is mindig visszazárnak, egy szóval a zenei szerkesztést nem tekintem öncélú dolognak. Valamit el akarok érni, mondjuk egy felismeréshez szeretném a ritmussal elvezetni az olvasót, és a felismerés mindig szellemi természetű, vagy katartikus, akkor inkább érzelmi természetű. A szövegritmust egy fordítónak elég nehéz követni, mert egy másik nyelvi közegben más ritmikai képletek jönnek létre, de jó fordítók a ritmikai intenciót is követni tudják, ha értik a szándékot, akkor a saját nyelvük ritmusa szerint követik.

■ *Egy kívülálló, mondjuk egy holland, megértheti-e? Láttam, hogy ebben a kötetben nagyon sok a lábjegyzet. Megértheti-e valaki, aki ezt nem élte meg...*

■ Szépirodalmi művekben fölöslegesnek tartom a lábjegyzetet.

■ *Pedig elég sok van. Például a 'megágyazok' meg van lábjegyzetelve. Itt Hollandiában a hagyományos élő hollandok élnek az életüket a nappali szobában, és minden családtagnak van egy bálószobája, ahol az ágy kizárólag ágyként működik... Míg Magyarországon arról van szó, hogy berakjuk az ágyneműt az ágyneműtartóba, és napközben a szoba másra használható...*

■ Nem feltétlenül. Magyarországon nemcsak ott ágyznak be, ahol szociális okokból be kell ágyazniuk, szegény a család és nincs hálószobájuk, hanem a hálószobában is beágyznak. Nem teszik el az ágyneműt, hanem rendet tesznek az ágyneműben és ágytakaróval letakarják. Nincs olyan polgári, vagy akár kispolgári háztartás, ahol ne így csinálnák. Akkor a holland kiadásban ez a lábjegyzet hibás. Polgári keretek között, vagy hagyományos keretek között, azt a családot, ahol nem ágyaztak be, megvetették. Erre volt egy mondatpanel: ezeknél vagy azoknál nem ágyznak be. Képzeld el, nem ágyaz be. Ami azt jelentette, rendetlen asszony, rendetlen család.

■ *Persze, itt is illik beágyazni...*

■ Én nem emlékszem olyan ágyra a szövegben, amit nappal másra használnak.

■ *Ez a Klára asszony házában volt, ez a megágyazás, de a falban meg kell magyarázni, hogy a Rákosi elvtársról van szó, akit meglesünk... Meg több ilyen dolog van...*

■ Világos, egy csomó olyan történelmi vonatkozás van, amit a lábjegyzet megmagyaráz a holland olvasónak. Nem érzem feltétlenül szükségét, hogy egy elbeszélőkötetben az ember feltétlenül magyarázzon valamit, hiszen a magyar olvasónak sem szokták megmagyarázni, hogy a holland történelemben, mi hogy van. Vagy a történelemkönyvekből kell ismernie, vagy a kontextusból kiderül,

ha pedig végképp nem érti, akkor lexikonhoz nyúlhat, nem feltétlenül egy elbeszélés keretén belül kell magyarázni, nem értek egyet a kiadóval. Nagyon szűkre szabottak a keretek, amin belül lábjegyzetezni kell.

■ *Tebát bízok abban, hogy értbetű, vagy alapvetően úgysem fogjuk megérteni egymást – most gondolok a nyugati barátjával folytatott egészségkövetés beszélgetésre...*

■ Richard Swartz svéd újságíróval folytatott beszélgetésünkre...

■ *Alapvetően nem értjük meg egymást...*

■ Nem, annak a beszélgetésnek épp az a lényege, hogy alapvetően megértjük egymást, nagyon jól értjük egymást, csak az a diktatúra korszaka, és a felvilágosult demokrácia a maga emancipációs mozgalmaival más tudatállapot, mint a diktatúrában elsajátított tudatállapot. A két tudatállapot között van különbség. De nem gondolom, hogy ez a különbség akár egyik oldalról, akár másik oldalról ne lenne áthidalható. Hiszen a holland történelemnek is volt diktatórikus korszaka, a németalföldi történelemnek is voltak szegyeteljes korszakai és szegyeteljes folyamatai, elég, ha csak a koloniális korszakára gondolok, amit a hollandok később vagy felismertek, vagy nem ismertek fel. De ebből kiindulva, miért ne értenék meg a hasonlóan kínos vagy szegyeteljes folyamatokat a magyar történelemben. Nem hiszem, hogy annyira különböző dolgok történtek volna a holland történelemben, nem hiszem, hogy nagy különbségek lettek volna. Európában éppen ez az érdekes. Változatok vagyunk. Éppen a párhuzamosságok a legérdekesebbek az emberi történelemben. Hollandiában, de másutt is találkoztam számos olyan asszonnyal, férfival, aki '56-ban harcolni akart volna Budapesten, gyerek volt, kamasz volt, és az európai szabadságésszme fontos volt neki. Nagyon mélyek ezek az összefüggések, a reformáció óta különösen mélyek a szellemi és történelmi összefüggések. Például rengeteg mezőgazdasági módszert ezeknek a kapcsolatoknak köszönhetünk. Az európai kapcsolatok rendszerében nagyon rejtélyesek és mélyek a kulturális és vallási áthatások, nem hiszem, hogy lábjegyzetelnünk kéne egymást. Inkább azt hiszem, hogy a több évtizedes kelet-nyugati izoláció miatt lényeges ismeretek hiányoznak mindkét oldalon. De a szépirodalom nem az a hely, ahol az ismereteket lexikális formában kell megszerezni.

A párhuzamosságok a legérdekesebbek: milyen hálózatot, milyen szerkezetet ad ki ez a sok véletlen

■ *A kötet címadó írása, Minotaurus, a kötetet záró, időrendileg feltétlenül záró írása egy kicsit kilóg a sorból. Mifajtilag is, tematikailag is, mindegyféleképpen. Mi ez?*

■ Nem hiszem, hogy kilógna. A realitás szintjéhez való viszonya más. A lehető legabsztraktabb, amit valaha írtam, és formailag a lehető legkövetesebb, amit valaha írtam. Zenei szerkezete van, erősen a mondatritmusra, a mondatzenére építettem benne, és olyan alapformációkat csináltam, ahol az emberi élet különböző szintjei: a politikai, a pszichológiai, a mágikus, a mitikus találkoznak egymással. Ahol a szereplők a leginkább

kiszolgáltatottak a saját sorsuknak, és alig is tudnak ellene tenni valamit. De az egész olvasható úgy is, mint egy egyszerű házaspári konfliktus. Aminek vannak mitikus, mágikus elemei. Nem tudnak más csinálni, ölik egymást reggeltől estig, egyrészt hazugságokkal, másrészt gonoszságokkal traktálják egymást, és ezt az idők kezdetétől az idők végeztéig így fogják csinálni, csak azért, mert az egyik férfi, a másik nő... Igyekeztem egy nagyon primitív történetből a legtöbbet kihozni, vagy fordítva, egy nagyon primitív történetet, ami minden ember életében megismétlődik, és generációk életében is megismétlődik, mitikus és mágikus szinten, nem az unalmas mindennapok szintjén megírni. Hogy a mondataim hollandul zenélnek-e, Henry Kammer ismeretében őszintén remélem.

■ *Mióta dolgozik a várva-várt Párhuzamos történeteken? Hány ezer oldal van már kész belőle?*

■ Maga tréfál, de én tényleg 1.800 oldal körül járok a terjedelemben, ez már komputerben van, megszerkesztett formában, mielőtt elindultam Hágába, akkor fejeztem be a harmadik kötet utolsó előtti fejezetét. A terjedelme azonban még bőven változhat. Lehet jóval kevesebb is. Az utolsó megírandó fejezet még hátra van. Tehát valószínű, hogy a három kötetet fél éven belül lezárom.

■ *Miféle párhuzamos történetekről van szó?*

■ Erről még nem szívesen beszélnek, hiszen nincsen kész, legfeljebb a formai jegyeiről, vagy a szerkezeti elvéről tudok beszélni. Megpróbálok az irodalmat kiemelni az oksági viszonyok rendszeréből. Az irodalom, az elbeszélő irodalom – legalábbis az általam ismert irodalom – oksági folyamatokban gondolkodik. Van egy ember, valamit csinál, és abból bizonyos dolog következik. Nem foglalkozik ennél tágasabb összefüggésekkel és viszonyokkal, amikor mondjuk nem tudja, hogy mi miért következett be. Engem a nem-oksági viszonyok is érdekelnek, azok a viszonyok, amelyekből aztán valami olyasmi következik, amit maguk a résztvevők sem látnak át, nem ismerik a forrásait. Párhuzamosságok, hasonlóságok, mintázatok, egyidejűségek, a helyek szelleme. Nemcsak azzal foglalkozom, hogy mi történik meg egy olyan ember életében, akinek barna a haja, zöld a szeme, szeplős, s így tovább, vannak bizonyos külső és belső tulajdonságai. Nemcsak az érdekel, hogy mi történik meg vele, hanem az is, hogy mi nem történik meg vele. Mulasztások, hiányok. Vagy hogy mi minden történhetne meg vele, de nem történik meg vele. Amiről esetenként tud: például egy viszonyba nem megy bele, de hogyan tölt ki egy olyan hiányt, amely üres körvonal maradt az életében, vagy miről nem tud, mert nem veszi észre, hogy a háta mögött egy téglal esett, tehát meghalhatott volna. Engem ezek a viszonyok is elkezdték érdekelni, és megpróbálok megnézni, hogy milyen hatások érik az embert, amiről nem tud, hatásként mégis eléri. Vagy amiről később szerez csak tudomást, holott meghatározta a sorsát. Vagy amiről felületesen szerez csak tudomást. S hogy milyen hálózatot, milyen szerkezetet ad ki ez a sok véletlen. Mintegy a sors fogalmát egy olyan formában visszahozni, amely a posztmodernben felfedezett esetlegesség elvét vagy a véletlenszerűségek elveit is tartalmazza.

De főleg az esetlegest – mennyiben van az ember olyan esetlegességeknek kitéve, amelyek forrása, a gyökereit nem ismeri. Miért találkozik valaki valakivel pont abban a pillanatban, miért gondolják, hogy pont egymásnak vannak teremtve, később miért gondolják, hogy mégsem. Miként van a viszonyok megfajthetatlansága elrendezve a létben. Ez érdekel most már elég régóta. Elkezdtem érdekelni a sors fogalma, amikor a könyvet írni kezdtem, vagy talán még korábban. A 19. századi irodalommal mintegy elfelejtettük a sors fogalmát, hiszen a görögöknél eredetileg az istenekhez, később az egyetlen Istenhez kapcsolódott. A 20. századi irodalom a sors fogalmát tulajdonképpen száműzte, ezzel nagyon sokféle ismeretet kiiktatott. Megpróbáltam visszacsempészni a sors szerepét, azzal a többlettudással, amit a posztmodernnek köszönhetünk. Megkérdezni, hogy az esetlegesség, az énéesség, az individualitás, hogyan írja át az istenségek karakteréből és cselekvésmintáiból levezetett sors fogalmát, hogyan írja át az individuális gesztusokkal, vagy hogyan írja át a történelemmel mint tudományos fikcióval, vagy hogyan írja át a véletlenekkel, a természeti katasztrófákkal vagy háborúkkal. Mintegy újra felfedezni a fogalmat.

Esterházy dolgozik, Kertész dolgozik, úgy mint én

■ *Még van valami, amiről kérdezni szeretném. Az egyik a kortársak, pályatársak, akik nagyon szellemi társak, mindenféle szempontból. Esterházy Péter, Kertész Imre, akik itt Hollandiában is ismertek és elismertek. Egymásra hatnak, vagy közös forrásból adódik az inspiráció? Olyan szellemi összecsengések vannak, amiről köztudott, hogy nem véletlenek.*

■ Igen, de ebben a hármas összefüggésben számomra inkább az érdekes, hogy mindhárom ember teljesen különböző irányból jön, nagyon másfelé tart, útjaik szinte soha nem találkoznak, csak éppen érintik vagy súrolják egymást, és éppen ezt élvezik egymásban. Nem, feltétlenül nem gondolkodunk ugyanúgy. Előre tudható, hogy nem tudható, miként fog a másik mit gondolni egy adott pillanatban egy adott esetben. Mindhármunkban minden nyitva van. Annyi szabadsága mindhármunknak van, hogy ez ne legyen kiszámítható, de az kiszámítható, hogy valami mást fog gondolni a másik. A kölcsönös kíváncsiság az egyetlen összetartó erő a három ember között. Abban is biztos lehetek, hogy a másik dolgozik. És az egy nagyon jó tudat, hogy van itt néhány magyar szerző, velük kapcsolatban biztos lehetek, hogy miközben én dolgozom, ők is dolgoznak. Egészen másként, de dolgoznak. És ez egy nagyon jó tudat a dolgozó embereknek, mert egy olyan világba cseppentünk, ahol jobbra mindenki szórakozni igyekszik. Jól akarja érezni magát, tízpercenként valami újabb örömet akar találni magának. Ilyen körülmények között nagyon kell vigyáznom, hogy a nagy munkálkodással ne legyen embertársaim terhére. De abban biztos lehetek, hogy Esterházy dolgozik, Kertész dolgozik, úgy mint én, nem zavartatják magukat a környezetüktől. Amennyire az ember szabad lehet, annyira szabad emberek vagyunk.